

JAZONI IJRO ETUVCHI DAVLAT ORGANLARI FAOLIYATI USTIDAN TEKSHIRISH VA NAZORAT QILISH SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Ummatov Muhammadrasul Tursunovich
O'zbekiston Respublikasi IIV mas'ul xodimi, podpolkovnik
Saydullayev Ramazonbek Istam o'g'li
O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi kursanti, safdor
<https://doi.org/10.5281/zenodo.15690377>

ARTICLE INFO

Received: 11th June 2025

Accepted: 15th June 2025

Published: 17th June 2025

KEYWORDS

Jazoni ijro etish,
tekshirish, nazorat,
samaradorlik, davlat organlari,
qonunchilik, shaffoflik, xalqaro
tajriba.

ABSTRACT

Maqolada "Jazoni ijro etuvchi davlat organlari faoliyati ustidan tekshirish va nazorat qilish samaradorligini baholash" masalasi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda jazoni ijro etish tizimida tekshirish va nazorat mexanizmlarining hozirgi holati tahlil qilinadi, ularning samaradorligini oshirish bo'yicha takliflar ishlab chiqiladi. Asosiy e'tibor qonunchilik asoslari, amaliy muammolar va xalqaro tajribaga qaratiladi. Tadqiqot natijalari jazoni ijro etish tizimining shaffofligi va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Milliy mustaqillikka erishilgandan buyon o'tgan yillar davomida O'zbekistonda jinoyat-huquqiy sohani liberallashtirish bo'yicha keng ko'lamlı islohotlar amalga oshirildi, shaxslarni ijtimoiy izolyatsiya qilish bilan bog'liq bo'lmagan yangi turdagi jinoyat jazolar joriy etildi. Bu esa ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinganlar sonining asta-sekin kamayishiga olib keldi. Shu bilan birga, Ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinganlarga nisbatan miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari Yevropaning rivojlangan mamlakatlarining shunga o'xshash ko'rsatkichlariga nisbatan yuqori bo'lib, bu tub o'zgarishlar yo'qligidan dalolat beradi. Ushbu ko'rsatkichlar jinoyat siyosati va huquqni qo'llash amaliyotining o'ziga xos o'lchovi bo'lib, nafaqat qonunchilikda, balki uni qo'llash amaliyotida ham o'zgartishlar kiritish zarurligini ko'rsatadi. Ma'lumki, davlat jazolash huquqini o'z zimmasiga oladi, shuning uchun nima uchun bunday qiladi, degan savol tug'iladi. Jazo har doim bir vaqtning o'zida ham o'tmishga, ham kelajakka qaratilgan, ya'ni u maqsadga muvofiqdan ko'ra ko'proq refleksiv harakat sifatida namoyon bo'ladi. Davlat unga inson shaxsining xususiyatlaridan va yotoqxonaning o'zgarish qonunlaridan kelib chiqqan holda murojaat qiladi. Kelajakka yo'nalganlik xususiyati shaxsni qayta tarbiyalash va jinoyatlarning oldini olishni nazarda tutadi.

Biroq, davlat huquqbuzarlarni ozodlikdan mahrum qiladi va jarimaga tortadi, ba'zi davlatlar hali ham o'z fuqarolarini qatl qiladi. Har qanday davlatning jinoyat-ijroiya tizimi uning ajralmas qismi bo'lib, jamiyatda mavjud bo'lgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy va boshqa omillar ta'sirida shakllanadi, rivojlanadi va isloh qilinadi. Milliy mustaqillikka erishilgandan so'ng o'tgan 25 yil davomida O'zbekistonda keng ko'lamlı ijtimoiy, siyosiy va madaniy islohotlar amalga oshirildi, siyosiy institutlar va iqtisodiy munosabatlar, davlat va jamiyat qurilishi tizimi tubdan o'zgardı. O'tish davrida jinoyat vaziyat keskin yomonlashdi.

Avvalgi sovet jinoyat-ijroiya tizimi, uning asosiy yo'nalishi keng ko'lamlı majburiy mehnatga yo'naltirilganligi, inson huquqlari va erkinliklariga e'tiborsizligi, siyosiy-mafkuraviy ta'sirning shifobaxsh kuchiga asoslanganligi totalitar davlatlarning o'ziga xos tuzilmalari va xususiyatlaridan biri edi.

Amaldagi qonun hujjatlari va olimlarning fikrlari tahlil qilinib, penitensiar tizimga quyidagi mualliflik ta'rifi berilgan: "Penitensiar tizim – jinoyat jazolar va boshqa jinoyat-huquqiy ta'sir

choralarni ijro etuvchi davlat organlari va muassasalarining mahkumlarning axloqan tuzalishi va qayta ijtimoiylashuviga qaratilgan tarbiyaviy-axloqiy, pedagogik-psixologik, siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa faoliyat yo'nalishlarini o'z ichiga qamrab olgan tizim"dir. Tadqiqotchi, jahonda jazolarni ijro etish tizimlarining bir nechta institutsional modellari mavjudligini ta'kidlab, ushbu organ va muassasalarning u yoki bu davlat idorasiga qarashli ekanligiga qarab, penitensiar tizimni tashkil etishning besh modelini ajratib ko'rsatgan:

- 1) jazolarni ijro etish tizimi to'laligicha Ichki ishlar vazirligi tasarrufidagi model;
- 2) jazolarni ijro etish tizimi to'laligicha Adliya vazirligi tomonidan boshqariladigan model;
- 3) jazolarni ijro etish tizimi Adliya va Ichki ishlar (politsiya) vazirligi boshqaruvida bo'lgan model;
- 4) jazolarni ijro etish tizimi Adliya vazirligi tomonidan ham Ichki ishlar vazirligi tomonidan ham nazorat qilinmaydigan alohida davlat departamenti tarkibidagi model;
- 5) jazo turlari èki protsessual majburlov choralari turli idoralarning ixtièriga berilgan aralash model (mahkumlar saqlanadigan penitensiar muassasalar Adliya vazirligining, dastlabki qamoq joylari esa Ichki ishlar vazirligining ixtiyorida bo'ladi)

Ushbu tasnifga ko'ra qator mamlakatlar penitensiar tizimi kompleks tahlil qilinishi natijasida huquqiy davlat mexanizmida penitensiar muassasalar huquqni muhofaza qiluvchi organlar hamda ijro etuvchi hokimiyatning ayrim funksiyalarini bajaradi, degan xulosaga kelingan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturining "Qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari» deb nomlangan 2-bo'limida ichki ishlar organlari faoliyatining tashkiliy-huquqiy asoslari va samaradorligini kompleks o'rganish, tahlil qilish va baholash, birinchi navbatda, jazoni ijro etish tuzilmalari faoliyatini takomillashtirish zarurati nazarda tutilgan¹.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida penitensiar tizimga oid qonun hujjatlari, ayniqsa uning preventiv jihatlari kuchaytirish bilan bog'liq zamon talablariga yetarli darajada javob bera olmaydi. Bu hol 2025-2030-yillarda O'zbekiston Respublikasi jazoni ijro etish tizimini isloh etish konsepsiyasini ishlab chiqish zarurati mavjudligini ko'rsatmoqda. Ushbu Konsepsiya, dastlabki davrda, moliya-iqtisodiy xarajatlar doirasidan chetga chiqmagan holda jazoni ijro etish tizimi faoliyati bilan bog'liq qator islohotlarni amalga oshirish imkonini berishi shart. Konsepsiyani amalga oshirishning birinchi bosqichi (2025-2026-yy.)da quyidagi choralar rejalashirilishi lozimligi asoslangan: Konsepsiyaning ijro etilishi bo'yicha chora-tadbirlar rejasi (Yo'l xaritasi) tasdiqlanishi, konsepsiyada belgilangan vazifalarni amalga oshirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar ishlab chiqilishi, konsepsiya ijrosining asosiy yo'nalishlari bo'yicha maqsadli dasturlar ishlanishi va to'g'ri yo'naltirilishi, jamoat nazorati mexanizmini kuchaytirish nuqtai nazaridan turli kuzatuv komissiya va kengashlar faoliyatiga oid yangi mexanizmlarning yaratilishi, muddatidan ilgari shartli ravishda ozod qilish institutini qo'llash bo'yicha yangi va zamoaviy yondashuvlarning asoslanishi, jazoni ijro etish tizimining tibbiy xizmat ko'rsatish tuzilmalarini qayta ko'rib chiqish, mahkumlar va qamoqda saqlanayotgan shaxslarga xalqaro standartlarga muvofiq tibbiy yordam va tibbiy xizmatni amalga oshirish va h.k.

Konsepsiyani amalga oshirishning ikkinchi bosqichi (2027-2028-y.)da jazoni ijro etish tizimidagi muassasalarining asosiy qismini ochiq yoki yopiq turmalarga aylantirish, ulardagi mahkumlarni saqlash shart-sharoitlarini xalqaro standartlar darajasiga olib chiqish, ozodlikdan mahrum qilishga muqobil yangi jazo turlarining ijrosini ta'minlash choralari

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-son Farmoni. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.

ko'rish, konsepsiya doirasida olib borilgan ishlarni tahlil qilish va (zarurat tug'lsa), tegishli chora-tadbirlarni tuzatish (korreksiya qilish) ko'zda tutiladi.

Konsepsiyani amalga oshirishning so'nggi uchinchi bosqichi (2029–2030-y.)da jazoni ijro etish tizimi faoliyatining asosiy yo'nalishlari bo'yicha rejalashtirilgan maqsadli barcha chora-tadbirlar yakunlanib, xalqaro standartlarga har tomonlama va to'liq javob bera oladigan zamonaviy penitensiar tizim shakllantiriladi. Ayni vaqtda, taklif etilgan konsepsiya doirasida quyidagi qonunlar ishlab chiqilishi shart: yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-ijroiya kodeksi, Jazoni ijro etish tizimining takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi (O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, Jinoyat-protsessual kodeksi va boshqa qonunlari), Jazoni ijro etish tizimi organlari va muassasalarida xizmat qilish to'g'risidagi, Jazoni ijro etish organlari va muassasalari to'g'risidagi qonunlar va boshqalar.

Muallif JIKda ayrim ziddiyatlar mavjudligini ko'rsatib, Kodeksning

2-moddasidagi jazo ijrosini ta'minlash haqida normada jazo tushunchasi jinoiy jazodan tashqari boshqa turdagi jazolarni ham qamrab olishi, ushbu qoida Kodeksning 1-moddasiga (jinoiy jazo) mos emasligi, qolaversa, jinoyat-ijroiya qonun hujjatlarining vazifasi faqat jinoiy jazo ijrosini ta'minlash emas, balki jinoiy jazo va boshqa jinoyathuquqiy ta'sir choralari ijrosini ta'minlash ekanligidan kelib chiqib, JIKning 2-, 3-, 5-, 7-moddalariga tegishli o'zgartirishlar kiritish lozimligini asoslab bergan.

Tadqiqotchi penitensiar tizimning profilaktik funksiyasiga to'xtalar ekan, profilaktika tushunchasi ikki xil ma'noda:

- 1) tibbiy ma'noda kasalliklarning oldini olishga qaratilgan tadbirlar majmui;
- 2) huquqbuzarliklar va jinoyatlarning oldini olishga qaratilgan choratadbirlar majmui sifatida tushunilishini qayd etgan.

Shu ma'noda penitensiar tizimning profilaktik funksiyasi deganda, mahkumni axloqan tuzatish, uni qonunga rioya qiluvchi shaxs sifatida qayta tarbiyalash orqali uning yangi ijtimoiy xavfli qilmishlarga sodir etishining oldini olishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni qamrab oluvchi faoliyat yo'nalishi va vazifalar majmui tushuniladi. Jinoyat tufayli jamiyatdagi ijtimoiy adolat buziladi.

Aybdorga tayinlangan jazoni ijro etish orqali esa, mazkur adolat muayyan darajada tiklanadi. Binobarin, ijtimoiy adolatni tiklash jinoyat-ijroiya qonun hujjatlarining vazifalaridan biri ekanligidan kelib chiqib, JIKning

2-moddasida "ijtimoiy adolatni tiklash"ni jinoyat-ijroiya qonun hujjatlarining vazifalaridan biri sifatida belgilash maqsadga muvofiqligi asoslangan.

Jazoni ijro etuvchi davlat organlari faoliyati ustidan tekshirish hamda nazorat qilishga vakolatli sub'ektlar va ularning vazifalari mavjud bo'lib, umumiy ma'noda quyidagilardan iborat bo'lishi lozim:

jinoyat-ijroiya qonunchiligi normalarini unifikatsiya qilish, tizimlashtirish va uyg'unlashtirish hamda amaldagi normalardagi kamchilikni bartaraf etish uchun taklif va tavsiyalar berish;

mahkumlar huquqlariga so'zsiz rioya etilishini, ularning sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilinishini ta'minlashning sifat jihatidan yangi mexanizmlarini joriy etish etishga oid normalarni takomillashtirishga oid takliflar berish;

mahkumlar ongida qonunga itoatkor xulq-atvorni, insonga, mehnatga, ijtimoiy turmush qoidalari va an'analariga hurmat munosabatini shakllantirishini nazorat qilish;

umume'tirof etilgan xalqaro standartlarga mos ravishda mahkumlar huquqlari doirasini yanada kengaytirish;

mahkumlar, birinchi navbatda, voyaga yetmaganlar va yoshlarning ta'lim olishi, kasbiy tayyorgarligini tashkil etish hamda bandligini ta'minlash tizimini rivojlantirish;

ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazolarni ijro etish mexanizmlarini tubdan qayta ko'rib chiqish, shartli hukm qilingan va jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilingan shaxslarning xulq-atvori ustidan nazorat samaradorligini oshirish; jazoni ijro etish muassasalari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, ularning ozodlikdan mahrum etish joylardan ozod etilgan shaxslarni ijtimoiy moslashtirishda fuqarolik jamiyati institutlari bilan uzviy hamkorligini ta'minlash.

Qayd etish lozimki, shu kunlarda dunyo hamjamiyatining diqqat e'tibori O'zbekistonga qaratilgan. 2023-yil 30-aprel kunga tayinlangan Referendumda ozodlikdan mahrum etilgan, biroq og'ir va o'ta og'ir jinoyat sodir etmagan mahkumlarga ham ovoz berish imkoniyati yaratildi. Mingdan ortiq mahkumlar saqlanadigan mazkur muassasada 6 ta ovoz berish huquqiga ega bo'lgan mahkumlar mavjud. Ular bilan suhbatlashilganda albatta referendumda ishtirok etishlari, konstitutsiyaviy islohotlardan xabardorliklari, madaniy xordiq paytida turli ko'rsatuvlarni ko'rishlari va muassasa tomonidan ham tushuntirishlar berilishini aytishdi.

Shuningdek, monitoring davomida mahkumlarga yaratilgan mehnat sharoitlari o'rganildi. 7-son jazoni ijro etish muassasasi rahbari, polkovnik Sharofiddin Usmonovning so'zlariga ko'ra, hozirda 9 ta, tikuvchilik, yog'och uymakorlik, mebellar tayyorlash, metaldan yasalgan va chinni buyumlar, shisha idishlari ishlab chiqarish, to'qish va boshqa sexlar mavjud. 2022-yilda yangi kasbga o'rgatilgan 282 nafar mahkumga sertifikatlar berilgan. Sexlardan tushgan foyda hisobiga yana 2 ta yangi sex qurilgan. Hozirda mahkumlarning 62 foizi ish bilan ta'minlangan. Yangi sexlar ishga tushishi bilan mahkumlar bandligi 75 foizga oshiriladi. Nogironligi bor shaxslar, betoblar va keksa mahkumlar ishga jalb etilmaydi.

Ish haqqi masalasida bir nechta mahkumlar bilan suhbatlashilganda, sexlarda ishbay asosida mehnat to'lanishi, tikuvchilik sexida Hattoki, ko'p ishlagani uchun 2,5-3 mln so'mgacha ish xaqi olayotganlar ham borligi, aksariyat mahkumlar esa 1 mln so'm atrofida ish haqqi olishlari aytiladi.

Avval chet tillaridan dars bergan mahkum muassasa ma'muriyatiga ingliz tilini o'rgatish bo'yicha taklif bilan kirganda, uning iltimosi e'tiborga olinib sinfxona tashkil etilganini va 2 yildan ortiq vaqt davomida dars o'tayotganini qayd etdi. Hozirda 200 dan ortiq mahkumlarga ustozlik qilayotgan ushbu mahkum o'zi ham qilgan ishidan pushaymon ekanligi, to'g'ri xulosa chiqargani ham ma'lum qildi.

Mahkumlarga yaratilgan tibbiy xizmat sifati ham o'rganilganda, dori-darmon, ko'rsatilayotgan tibbiy xizmat borasida hech qanday shikoyatlar kelib tushmadi. Lekin, muassasada 8 ta shifokor shtatidan 4 tasi vakant ekani ma'lum bo'ldi.

Ma'lumot uchun, qiynoqqa solish va boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala hamda jazo turlarining olish maqsadida 2021 yilda Ombudsman tomonidan 177 ta monitoring tashriflari o'tkazilgan bo'lsa, 2022 yilda bu ko'rsatkich 381 marotabani tashkil etgan.²

Monitoring tashriflari davomida 2022-yilda 6 mingdan ortiq shaxslar bilan jamoaviy uchrashuvlar, 1 657 nafar shaxs bilan yakka tartibda suhbatlar o'tkazilgan.³

2022-yilda Ombudsman nomiga jazoni ijro etish muassasalarida saqlanayotgan shaxslar, ularning yaqin qarindoshlari va himoyachilari (advokatlari) tomonidan turli masalalarda 3235 ta (2021-yilda 4541 ta) murojaat kelib tushdi. Ularning 1699 tasi yoki 52,5 foizi bevosita mahkum va mahbuslar tomonidan yuborilgan.

Ushbu shikoyat va arizalar ko'rib chiqilishi natijasida 2022-yilda prokuratura idoralari tomonidan jinoyat ishini qo'zg'atishni rad qilish haqidagi

43 ta qaror bekor qilinib, qo'shimcha surishtiruv va tergovga qadar tekshiruv o'tkazish belgilandi. 21 ta murojaat bo'yicha tegishli sudlar tomonidan 52 nafar mahkumga tayinlangan jazo yengilrog'iga almashtirildi, 13 nafar ayblanuvchiga nisbatan tanlangan ehtiyot chorasi

² <https://daryo.uz/k/2023/04/07/ombudsman-faoliyati-natijadorligi-2022-yil>

³ <https://daryo.uz/k/2023/04/07/ombudsman-faoliyati-natijadorligi-2022-yil>

yengilrog'iga o'zgartirildi. 17 nafar mahkunning (mahbusning) oila a'zolariga moddiy va ijtimoiy ko'mak berildi.

21 nafar mahkum Jazoni ijro etish departamenti tomonidan insonparvarlik tamoyili asosida, istisno tariqasida, yashash joyiga yaqin bo'lgan hududdagi koloniyaga o'tkazildi.

Monitoring tashrifi davomida aniqlangan kamchiliklar yuzasidan ularni o'z vaqtida bartaraf etilishini ta'minlash maqsadida mutasaddi vazirlik va idoralarga Ombudsmanning tavsiyalari kiritiladi.

Eslatib o'tamiz, Ombudsman tomonidan qiynoqlarni oldini olish bo'yicha monitoring tashriflari yakuni yuzasidan tayyorlangan tahliliy ma'lumotlar, jumladan monitoring jarayonida aniqlangan kamchiliklar tegishli davlat organlari bilan bir qatorda Oliy Majlis palatalariga ham taqdim etilib kelinmoqda.

Shu o'rinda yuqoridagidan kelib chiqib, jazoni ijro etuvchi davlat organlari faoliyati ustidan tekshirish hamda nazorat qilishga vakolatli sub'ektlar va ularning vazifalari tizimlashtirish va uyg'unlashtirish bo'yicha chora-tadbirlarni yanada kuchaytirish zarur deb hisoblaymiz:

1. Jazoni ijro etuvchi davlat organlari faoliyati ustidan tekshirish hamda nazorat qilishga vakolatli sub'ektlar va ularning vazifalari tizimlashtirishga oid qonunchilikni uning xalqaro standartlarga muvofiqligi nuqtai nazaridan inventarizatsiya qilish asosida normativ-huquqiy hujjatlar bazasini kengaytirish.

2. Turlicha talqin qilinadigan yoki korrupsiyaning yuzaga kelishiga yo'l qo'yadigan yoxud ularni qo'llash bo'yicha tushuntirish talab etuvchi normalardan voz kechish, shuningdek, qonun normalarini to'g'ridan-to'g'ri qo'llash amaliyotiga to'liq o'tish.

3. Jazoni ijro etuvchi davlat organlari faoliyati ustidan tekshirish hamda nazorat qilishga vakolatli huquqiy ma'nosini aniq ifodalash va ularning bir xilda qo'llanilishini ta'minlash.

4. Jazoni ijro etuvchi davlat organlari faoliyati ustidan tekshirish hamda nazorat qilishga vakolatli sub'ektlar ustidan jamoatchilik nazoratini ta'minlashning huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish.

5. jazoni ijro etuvchi davlat organlari faoliyati ustidan tekshirish hamda nazorat qilishga vakolatli sub'ektlar va ularning vazifalari va shartlarini zamonaviy yondashuvlar, ilg'or xalqaro standartlar va xorijiy amaliyotni hisobga olgan holda yanada takomillashtirish.

6. Jazoni ijro etish muassasalarida saqlanayotgan mahkumlarni hisobga olishning avtomatlashtirilgan tizimini joriy etish.

8. Jazoni ijro etish muassasalarida mahkumlarni jamoaviy saqlashga muqobil bo'lgan kamera tipida saqlash tartibini joriy etish.

9. Jazoni ijro etuvchi davlat organlari faoliyati ustidan tekshirish hamda nazorat qilishga vakolatli sub'ektlar va ularning vazifalari doirasida Jazoni ijro etish muassasalari xodimlari faoliyatini baholash mezonlarini yangi tartibini ishlab chiqish va joriy etish.

10. jazoni ijro etuvchi davlat organlari faoliyati ustidan tekshirish hamda nazorat qilishga vakolatli sub'ektlar va ularning vazifalari tizimlashtirishga oid jinoyat-ijroiya qonunchiligi normalarini unifikatsiya qilish.